

Ildiko Csengei: *Sympathy, Sensibility and the Literature of Feeling in the Eighteenth Century**

Az irodalomtörténeti hagyomány által Kármán József nevéhez kapcsolt *Fanni'* hagyományai című regényben¹ a főhősnő érzelmi-lelki fejlődésének egyik fontos állomása, amikor megismerkedik egy szegény sorban élő, két gyermeket nevelő özvegyasszonnyal. Fanni szíve majd' megreped, titkon felöltözteti a gyermekeket, s barátnéjává fogadja a szerencsétlen sorsú özvegyet, akiről hamarosan kiderül, hogy egykoron jó módban élt, de balsorsa folytán elszegényedett, és palotáját kunyhóra váltotta. Utóbb, amilyen gyorsan kötöttet e barátság, oly hirtelen vágja el a kapcsolat szálait a zord édesapa. Fanni mindenesetre sokat nyer az özvegy általi ismeretségből: ő az, aki az érzelmek kultúrájának egy magasabb fokára vezeti, amikor a szerelemről beszélget el a lánnyal. Fanni a spontán vágyakozástól az emberbaráti együttérzésen keresztül jut el a szerelemig (mely voltaképpen az együttérzés egy újabb lépcsője). „Ez a' Kőszirt visszahangzja Panaszimat, de nem érti – mondja a hősnő –, az Estvéli Szél szélyelhordja Szárnyain Sohajtásimat, de nem érzi, az én Lelkem atyafias Lélek után vagyódik, Szívem keres véle eggyező Szívet...”²

Ha választ szeretnénk nyerni arra a kérdésre, hogy miképpen alakult ki az együttérzés e 18. századi kultúrája, és az hogyan, milyen formában kapcsolódik az érzékenység kultúrájához, Csengei Ildikó monográfiájához fordulhatunk. E kötet újdonsága abban áll, hogy az érzékenység (*sensibility*) diskurzusát az együttérzés (*sympathy*) fogalmának vonzaskörében tárgyalja. Az érzékenység kutatása a nyolcvanas évek második felében vett új fordulatot, mikor Janet Todd klasszikus könyvében elvégezte e diskurzus alapvetően nyelvi analízisét.³ Miközben Todd a fogalmak tisztázását és pontosabb behatárolását tartotta egyik legfontosabb feladatának, az ő nyomában kibontakozó kutatások egyre szélesebb körben kezdték használni az érzékenység (*sensibility*) fogalmát, mely mindinkább összegabalyodott a *sentiment*, *feeling*, *sense*, sőt a *taste*, *refinement* fogalmaival. Markman Ellis tíz évvel Todd könyve után az érzékenység hét tárgyterületét különíti el: az eszme-, esztétika-, vallás-, gazdaság-, tudomány-, szexualitástörténetet és a populáris kultúra történetét.⁴ Ehhez joggal

* A szerző a cikk írásakor az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíjában részesült.

¹ A regény szerzőségének kérdéséhez lásd SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 57–79.

² *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999, 184.

³ Janet TODD, *Sensibility. An Introduction*, Methuen, London, 1986.

⁴ Markman ELLIS, *The Politics of Sensibility. Race, Gender, and Commerce in the Sentimental Novel*, Cambridge UP, Cambridge, 1996, 7–8. A fogalom körüli vitákat összefoglalja magyar nyelven: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Universitas, Budapest, 2009, 106–108.

számíthatunk hozzá politikatörténeti vagy egyéb társadalomtörténeti diskurzusokat is.⁵ Mindezt két okból érdemes előrebocsátani. Egyfelől a fogalmak nagymértékű keveredésére és kuszaságára figyelmeztetnék, melyet esetünkben csak tovább súlyosbít az angolról magyarra történő fordítás nehézsége. A *sentimental* és a *sensible* eleve igen bajosan különböztethetők meg, s bár előbbi inkább az erkölcsi érzékre, utóbbi gyakrabban a fizikai érzékelésre utal, e kettő csak nehezen választható el egymástól, kölcsönös függőségük nem oldható fel.⁶ A magyar nyelvű, akár a kora újkorig visszanyúló tudománytörténeti tradícióban is számos eltérő jelentés és megközelítés rakódott az *érzékeny*, *szenimentális*, *érzelmes* kifejezésekre.⁷ Másfelől épp az érzékenység kutatási területének ezen összetettsége az, melyben Csengei Ildikó könyvét pozícionálhatjuk. Hogy az érzékenység történeti alakzatában különböző diskurzusok találkoznak, mindezek után nem meglepő. Filozófiai, irodalmi, politikai, sőt természettudományos, a leggyakrabban orvosi szövegek keverednek itt. Közismert e kultúra nemi határokat áthágó jellege: a női érzékenység toposzainak kialakulása, illetve a férfiak nőies viselkedésformáinak és mentalitásának elterjedése. A testi és a morális tényező csak nehezen választható szét egymástól, és a 18. század embere – miközben egyik kedvelt témája épp e különbség mibenlétének analizálása volt – szoros összefüggésben képzelte el a testet és lelket. A *feeling* kifejezés például nem kevésbé széles értelmű: összegző fogalma ez mindannak, amiképpen a 18. századi ember megértette az ingerekre adott válaszokat, s így egyszerre van kognitív, szenzoros, idegi és morális jelentéstartománya. Csengei a bevezetőben – Samuel Johnson korabeli definícióját idézve – megállapítja, hogy az érzékenység olyan kulturális jelenség, mely egyszerre vonatkozik az emberi létezés számos tényezőjére, kijelölván ilyenformán az elme, a test és a morál találkozási pontjait. (4.)

Közhelynek számított már eddig is, hogy a test és lélek e korban szorosan összefüggenek. A kérdés tehát az, hogy Csengei Ildikó e szakmai konszenzust milyen irányba mozdítja el. Ha közelebb lépünk az eddigi megközelítésekhez, arra csak viszonylag ritkán történt kísérlet, hogy azt is meghatározzuk, pontosan mit is jelent a testiségnek az érzékenységben használatos fogalma. Miközben a test a legtöbb 18. századi gondolkodó számára kitüntetett helyet foglalt el, aközben az irodalomtudomány és az eszmetörténet inkább egy olyan testképzettel számolt, mely maga is fikcionálisnak tekinthető. Hogy a férfiak zokogni kezdenek egy-egy érzékeny levél olvastán, hogy csókokkal halmozzák el egymást, inkább tűnt egy elirodalmiasított, fikcionalizált világ részének, mint társadalmi valóságnak. Persze igen nehezen ellenőrizhetők e társadalmi gyakorlatok (vajon hány valós könnyecsepp hullott a padlóra, és mennyit tett hozzá az érzékenység kultúrájának hiperbolára amúgy is hajló retorikája?), Csengei mégis azt javasolja, hogy vegyük komolyan az ingerekre reagáló testnek

⁵ Debreczeni Attila Chris Jones (*Radical Sensibility. Literature and Ideas in the 1790s*, Routledge, London–New York, 1993) és John Mullan (*Sentiment and Sociability. The Language of Feeling in the Eighteenth Century*, Clarendon, Oxford, 1988) munkáit idézi.

⁶ Janet Todd például egyértelműen a szétválasztás mellé teszi le a voksát, ám álláspontja finoman szólva sem konszenzusos.

⁷ Erről lásd Hegedüs Béla előadását: *Érzékeny, érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat*, MTA BTK ITI, 2014. január 28.

és működés módjának korabeli diskurzusait. Nem pusztán arról van szó ugyanis, hogy az orvostudomány a megfigyelt orvosi jelenségeket valamely nozológiai rendbe illeszti valamilyen antropológiai elképzelés alapján – bár éppen ekkoriban lendül fel újfent a kísérleti bonctan tapasztalati eredményeire épülő orvoslás –, hanem inkább arról, hogy a különböző diskurzusokban megjelenő antropológiai előfeltevések keresztül-kasul szövik egymást, s az egyes területek jóformán elválaszthatatlanok lesznek. Az ingerérzékeny test ilyenformán az érzékelés, az érzés kontextusán belül (is) értelmeződik.

Az érzékelésre, érzésre irányuló nagyfokú figyelem a szenzualizmus és empirizmus angliai gyökerei miatt is adja magát. Csengei Ildikó azonban arra is rámutat, hogy itt jóval többről van szó, amennyiben a kontinentális materializmus szótára, terminológiája a szigetországban is megjelenik, s komoly vitákat és hatást vált ki, míg – teszem hozzá én – az angolszász érzékenység a kontinentális Európában hódít különböző formákban.⁸ Az együttérzés fogalmának középpontba állítása azért különösen szerencsés, mivel az nem csupán morális és érzelmi válasz volt az emberek társas együttélésének problémájára, és nem pusztán egy olyan szociális kötőerőt jelentett, mely segít a társadalomban élő egyének közötti kapcsolatokat szorosabbá fűzni, továbbá magát a társadalom működését hatékonyabbá tenni, hanem az együttérzés révén megragadhatóak és elemezhetőek a kapcsolattartás és kommunikáció különböző formái (mint például a levelezés), s emellett a legkülönbözőbb affektusok, akár még a magnetikus vonzalom fizikai-morális-filozófiai összefüggéseinek rendszerébe is be lehet illeszteni. Ilyenformán az együttérzés története hovatovább az emberi érintkezés története is lesz.

Az utókor jóval szkeptikusabb volt az együttérzéssel kapcsolatban, mint a 18. század. A romantikusok példának okáért határozott ellenérzésekkel viseltettek iránta.⁹ Csengei könyvét így voltaképpen az együttérzés diskurzusának valamifajta rehabilitációjaként olvashatjuk. Vissza-visszatérő gondolata ugyanis az, hogy az együttérzés és érzékenység kapcsolatát vizsgálván a modern ember genezisét kaphatjuk kézhez. Miközben a szerző rendkívül érzékeny módon mutatja be azokat a történeti szakadásokat, melyek a 18. századi antropológiai gondolkodást elválasztják a kora újkori és a modern embertől, aközben gyakran figyelmeztet azokra a folytonosságokra, melyek a szubjektumról való gondolkodásunkat – persze immár a freudizmus torzító tükrén keresztül – mindmáig meghatározzák. Kimondva-kimondatlanul ahhoz az elsősorban Michel Foucault révén közismert teóriához csatlakozik e koncepció, mely az ember antropológiai meghatározottságának kezdőpontját a 18. században keresi.

A kötet két nagyobb részből áll. Az első két fejezet néhány kiemelt szerző egy-egy munkájának elemzésén keresztül mutatja be azokat a 18. századi elméleteket, melyek az együttérzés filozófiai és fiziológiai diskurzusait meghatározták. Az első fejezet az

⁸ Erről magyar vonatkozásban: BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diskurzív háttere*, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2012, 139–187. A fordítás problémájához lásd: László KONTLER, *Translations, Histories, Enlightenment. William Robertson in Germany, 1760–1795*, Palgrave Macmillan, New York, 2014.

⁹ Jonathan LAMB, *The Evolution of Sympathy in the Long Eighteenth Century*, Pickering & Chatto, London, 2009, 39.

„együttérzés filozófiái”-val foglalkozik – a többes szám itt az együttérzés rejtelmes, duplafenekű természetére utal. A sokszor egymásnak is ellentmondó megközelítésmódok ütköztetése során Csengei arra a következtetésre jut, hogy az együttérzés különböző konstrukcióiba szervesen épül bele az együttérzés hiányának lehetősége is, s ez mintegy elkerülhetetlen szükségszerűségként jelenik meg az emberi szubjektivitásról és tudatról alkotott definíciókban. David Hume vagy Adam Smith számára az együttérzés az erkölcsi érzék kialakításának elsődleges eszközévé lesz, és a fejezet végigköveti azt az utat, ahogyan a 17. századi morálfilozófiából eredő fogalom a 18. századi brit morálfilozófiai gondolkodás, pontosabban az emberi természetről folytatott viták egyik kulcsfogalmává válik. Olyan sűrűsödési pont ez, ahonnan világosan látszanak e viták premisszái. Az elsősorban Shaftesburyre, Francis Hutchesonra és David Hume-ra koncentrált elemzés az együttérzés fogalmának fizikai-pszichológiai összefüggésrendszerét mechanikai, azon belül is a mágnesség körüli tanokig vezeti vissza. Az érvelés szerint ez az alapvetően – legalábbis mai fogalmaink szerint – természettudományos háttér vezetett el a túlzott érzelmektől való félelemhez, melynek aztán esztétikai vagy akár komoly politikai következményei is lehettek. Az egyén és a társadalom alapjait morális erő rakja le, olyan erő, mely a társas együttélésért felelős, s az együttérzés ennek az egyik legfontosabb eleme. Ide kapcsolódik a tömegtől való új keletű félelem is – mely nyilván nem választható el a francia forradalom hatástörténetétől –, hiszen akár az egyén, a tömeg is szenvedélyeit – azok akár pánikhoz, akár erőszakhoz, akár valamely revelatív megtisztuláshoz vezetnek – az együttérzés mechanizmusain keresztül kommunikálja. Adam Smith nagy művében (*The Theory of Moral Sentiments*, 1759) Csengeit az a pillanat érdekli, amikor a morálfilozófus az együttérzés hiányát ragadja meg. Paradoxonhoz vezet el minket e gondolatmenet: egyfelől nem tudom magamat másként meghatározni, mint a másikkal való együttérzés által, de éppen ez a mozzanat az – ti. saját magam meghatározásának a másakra utaltsága és az érzékenységnek kitettsége –, ami el is zár a másiktól. Ennek a problémának máig ható nyomait mutatja be a fejezet végére illesztett exkurzus, mely számos helyről – mesmerizmus, pszichoanalízis, neurotudományok – meríti példáit.

A második fejezet, mely *Az érző gép* címet viseli, az első fejezetben bemutatott elméletek visszáját mutatja be. Hume vagy Adam Smith számára az együttérzés az ember morális létezésének alapjaként jelent meg. Ezzel szemben mondjuk Julien Offray de La Mettrie – akinek főművére (*L'Homme Machine*, 1747) utal a fejezet címe – arról beszél, hogy amikor az együttérzés sérül, éppen akkor lesz ember az emberből. Mindez arra utal, hogy az érzékenység elválaszthatatlan az erőszaktól és a kegyetlenségtől, ezek mozgatórugója megegyezik az együttérzésével: mindkettő a másik érzéseinek megértésére irányul. E nézőpontból érthetőek meg a 18. századi libertinus hagyományok, innen látszik világosan, hogy mi volt a pontos tétje a guillotine árnyékában a francia forradalom értelméről folytatott nagyszabású vitáknak (egyfajta összefonódás figyelhető meg ugyanis az érzékenység humanitárius ideológiája és a terror brutális erőszaktétele között). Az első fejezet etikai-morális kérdéseket állított a középpontba, e fejezet inkább a fiziológiai reakciókkal foglalkozik, s így elsősorban orvosi írásokat vesz elő elméről, testről és lélekről. Három elemzett szövege

folyamatosan vitázik a másikkal: La Mettrie említett műve mellett a svájci anatómus Albrecht von Haller *A Dissertation on the Sensible and Irritable Parts of Animals* (1752/1755) és a skót fiziológus Robert Whytt *Physiological Essays* (1755) című műveiről esik szó. A három igencsak különböző megközelítés közös pontját az emberi testhez való viszonyuk adja. A test olvasható konstrukcióként jelenik meg, mely ugyanakkor folyton elkerüli a nyelvet, ahová csak erőszakkal lehet visszatéríteni. Haller a kontinensen viszonylag ritkán emlegetett műve¹⁰ azt mutatja be, hogy az élő állatok boncolása során miként kísérte meg az anatómus azonosítani az érzékenység és ingerlékenység testi gócpontjait. A Haller tézisei körül kibontakozó nagyszabású európai vita (ahol Whytt volt az egyik legfontosabb ellenfél) arról szólt, hogy vajon az érzések, tudati működések mennyiben előfeltételezik a test létezését – vagy fordítva: az emberi test fiziológiai működéséhez mennyiben van szükség idegi vagy tudati működésre. A vita irodalmi vonatkozása talán az lehet, hogy a szövegekben lévő érzékeny trópusok (Csengei szavával: a síró trópusok) mennyiben vihetőek át egyik olvasóról a másikra, azaz közvetíthető-e a fájdalom oly módon, hogy közvetlenül nem tapasztalja meg az olvasó (csak olvasás révén); azaz közvetíthető-e a fájdalom esztétikailag (amikor az olvasó együtt érző hőstét szemlélvén maga is együtt érez).

A kötet második fele, három esettanulmányt vonultat fel, melyek az érzékenység és együttérzés egy-egy példáját mutatják meg. Ezek olyan fogalmakat állítanak az együttérzés mellé, mint az ingerlékenység, sírás, ájulás, melankólia. Élet és kultúra olyan összefüggései tárulnak fel, melyek nemcsak azt példázzák, hogy miként jelent meg egy-egy probléma fikciós és nem fikciós művekben, hanem azt is prezentálják, hogy miként működik az érzékenység a használatban. Csengei tehát komolyan veszi a kultúratudományok utóbbi évtizedekben népszerű alapállását, miszerint a pusztán szövegtudományként elgondolt irodalomtudomány helyébe az irodalom termelésének, fogyasztásának, különböző használati módjainak vizsgálata kerül. Ebben az esetben igen látványos példákon keresztül szemlélhetjük, mily nagy tétje is van annak, hogy e korszakban az irodalom fogyasztói miképp viszonyultak a kultúra termékeihez.

A harmadik fejezet témája a (férfi) sírás és a 18. századi angol irodalom egyik „legcsöpögösebb” regényével, Henry Mackenzie *The Man of Feeling*jével (1771) foglalkozik. A könnyek az érzések legfontosabb mutatói, s alig akad e regénynek olyan lapja, mely szárazon maradna. Másfelől e könnyek egy olyan kultúrát is reprezentálnak, mely autentikus érzelmi válaszokat képes adni bizonyos problémákra. A regény ideológiai karakterét onnan nyeri – miként ezt finom elemzéssel Csengei bemutatja –, hogy éppen e könnyek révén neveli olvasóját. Akárcsak a magyar Fanni esetében, Mackenzie főhőse, Harley is folyamatosan fejleszti érzelmi kultúráját, érzelmessége és érzékenysége a szemünk előtt képződik meg, alakul ki, s ilyenformán az olvasó és a narrátor (aki bevezet minket egy érzékeny kultúrába) szinte összeolvadnak. Az olvasó egy sajátos mimetikus játék részese lesz: Harley tudata olyan, mint egy tükör

¹⁰ Haller *De partibus corporis humani sensilibus et irritabilibus* című nagy hatású, utóbb még évtizedekig folyton bővített művének első része 1752-ben jelent meg először. Az 1755-ben megjelent angol fordítás ennek csak egy részét tartalmazza, s a címben szereplő *ember* is ezért lett *állatra* cserélve.

– egyfelől látszik benne a morális érzékenységnek az az elképzelése, melyet Adam Smith vagy David Hume esetében korábban Csengei is bemutatott, másfelől az olvasó ráismerhet saját érzékenységére, sőt olvasás közben fel is építheti azt. Harley tudata tehát nem pusztán reflektál az olvasói tudatra, de egyúttal fejleszti is azt. E folyton elmozgó perspektíva hozza létre az érző-érzékeny embert (*man of feeling*), és ezért tapasztalhatjuk, hogy bármennyire sematikusnak tűnnek is a mai olvasó számára az érzékeny regényhősök, e fikciós világ inkább egy olvasási technikára épül, s nem annyira a tipizált hősök jól felismerhető megképzésére. Akárcsak korábban, itt is az együttérzés ambivalens, önellentmondó pillanatai emelkednek ki: miközben lehetőség van arra, hogy a másság az együttérzés révén manifesztálódjék, aközben a regény (és általában az érzékeny regények ugyanígy) a társadalmi hierarchiát is meg-erősíti(k), miként a hatalmi struktúrák is rendre maguk alá gyúrik az érzékeny embert.

A negyedik fejezet, melynek témája a (női) ájulás, *A nők és a negatív* címet viseli. Az ingerlékenységnek és érzékenységnek számos testi jele lehet, ezek közül is kiemelkedik az általában a nőiséghez kapcsolt ájulás problémája. Itt, a 18. században alakulnak ki azok a klisék és sztereotípiák, melyek hosszú távon, részben a mai napig meghatározzák a nők testi kommunikációjának diskurzusát: az eszméletvesztés, sóhaj, hallgatás, remegés, különböző női mentális zavarok (mint például a hisztéria), zaklatottság, felajzottság. Mindezek közhelyek, ám meglepő módon a szakirodalom igen hosszú ideig pusztán regisztrálta e társadalmi nemi szokásrendeket, és hozzákötötte ugyan az érzékenység problémájához, ám mélyebb analízisével adós maradt. A fejezet három regényt tárgyal: *The History of Ophelia* (1760) Sarah Fieldingtől, *Júlia, vagy új Heloïse* (1761) Jean-Jacques Rousseau-tól és *A Simple Story* (1791) Elisabeth Inchbaldtól. Az elemzések során a korábbi *man of feeling* helyett a *woman of feeling* körvonalazódik, ám sokkal homályosabb kontúrokkal. Ennek oka az a kettősség, mely egy diskurzusban hagyja a nőt megszólalni (még ha e megszólalás olykor ki is merül egy sóhajtásban), ugyanakkor hallgatásra is ítéli egyazon pillanatban, feljogosítja érzelmeinek kifejezésére, de e kifejezésmód rögvést a női érzelmek kifejezhetetlenségét meséli el. Ily módon lesz a nőiség a férfi érzékenység sajátos „negatívja”. Regények tömegei használják e nyelv retorikai apparátusát, ha tetszik, szótárát,¹¹ mely a 18. századi pszichoszexuális létezés és önleírás zavarai felől közelíthető meg elsősorban. Csengeit itt is a pillanat érdekli: a női psziché (és olykor a test) felfokozott állapotának momentumai. Mindezt ismét orvosi diskurzusokhoz is hozzákapcsolja, a társas elnyomás patológiáját analizálja, amennyiben e regényekben maga az érzékenység is tünetté válik egy adott ponton.

Az ötödik fejezet egyszerre szerves folytatása az előzőnek, amennyiben egyik fő témája a kimondható és kimondhatatlan közötti térbe behatoló diskurzusok világa, illetve összegzése is az egész kötetnek. Témája ezúttal a gyász, a középpontba állított eset pedig William Godwinnek felesége, Mary Wollstonecraft életéről, annak halála után egy évvel írott, botrányosra sikeredett visszaemlékezése (*Memoires of the Author of a Vindication of the Rights of Woman*, 1798). A túlélő, aki egyszerre szereti és gyű-

¹¹ Lásd TODD, *I. m.*, 65–128.

löli tárgyát, aki egyszerre szenved a gyásztól és szabadul fel annak megírásától, saját identitását a másik féllal való együttérzésből konstruálja meg. De hogyan érzünk együtt a halottakkal? Godwin minden jó szándéka ellenére, igen rosszat tett felesége reputációjának, amikor megírta annak szexuális kalandjait, öngyilkossági kísérleteit és szokatlan vallási elképzeléseit, minek következtében Mary Wollstonecraft élete és művei menthetetlenül összekeveredtek. Csengeit mindenesetre nem annyira a feleség érdekli, mint inkább a gyász – Robert Southey híres *bon mot*-ját¹² parafrázálva – „lemeztelenítő” mozzanatai. Godwin gyásza ugyanis szorosan hozzákapcsolódik a kor melankóliadiskurzusaihoz, melynek – mondanom sem kell – a filozófiai-esztétikai vonatkozásai mellett orvostörténeti hagyományai is igen gazdagok.

Csengei Ildikó könyvének ismertetésekor nem térhettem ki a kötet minden apró részletére. Szinte minden oldalon olvashatunk olyan állításokat, melyek újrendezik az érzékenység körül kibontakozó vitákat. A szerző talán legfontosabb erénye az, hogy hosszabb távú eszmetörténeti folyamatokat képes igen aprólékos és alapos szövegelemzéseken keresztül bemutatni (jelen ismertetésben ezek közül csak a fontosabbakat említettem). Az együttérzés vizsgálata olyan mélyreható eszmetörténeti analízisre adott alkalmat, mely sikeresen mutatta fel különböző diskurzusok összjátékát. Mindehhez arra volt szükség, hogy a kiinduló fogalmat is a maga összetettségében szemléljük: talán az eddigiekből is látszott, Csengei egyik visszatérő állítása az, hogy választott kulcsfogalma már eleve belső ellentmondásokat rejt magában. Éppen ezért, azt gondolom, ki lehetne bővíteni a kutatást az együttérzés egyik fontos ellenfogalmának irányába. A *rajongás* ugyanis épp ugyanezt a töréspontot teheti láthatóvá, csak éppen egy másik irányból: a vakhit és túlbuzgóság az egyik oldalon, míg a teremteni képes átszellemültség, entuziazmus a másikon. Tanulságos, hogy az együttérzés 19. századi leértékelődése éppen a rajongás egyfajta felértékelődésével esett egybe – legalábbis ami az esztétikai gondolkodást illeti. Szintén nem hiányként említem, hanem inkább a továbbgondolás szándékával, hogy érdemes volna a kutatásba bevonni a *tolerancia* kérdését is. E ponton az együttérzés szorosan hozzárendelődhetne egy korai-újkorai eszmetörténeti disputához, s láthatóvá válnának az együttérzés morálfilozófiai elképzeléseinek teológiai gyökerei, sőt akár kortárs, 18. századi párhuzamai is.

Ha kiindulásul a *Fanni' hagyományait* idéztem fel, zárásként térjünk ide vissza egy pillanatra. Hiszen mily szépen jeleníti meg az együttérzés ambivalenciáját a szegény sorsú özvegygel való találkozás esete. Fanni gyakorlatilag akkor és őáltala talál rá (az ekkor még konkrét tárgy nélküli) vágyakozásra, ekkor lesz felnőtt nő, s ilyenformán éppen az együttérzés az, ami hozzásegíti őt az érzékenység mélyebb átéléséhez. Mindazonáltal minél mélyebben merül el a női szubjektum az érzékenység kultúrájában, annál inkább ki is kerül onnan. Fanni teste elsorvad, szavai elfogynak – a másikkal való találkozás és egyesülés mintegy felszámolja az együttérzésre vágyakozót magát is.

(*Palgrave Macmillan, New York, 2012.*)

¹² Southey a következővel vádallt Godwint – idézem –: „the want of all feeling in stripping his dead wife naked”.